।। तृतीयः विभूतिपादः ।।

उक्तानि पञ्चबहिः अङ्गाणि साधनानि । धारणा वक्तव्या—

देशबन्धः+चित्तस्य धारणा ॥१॥

नाभिचक्रे, हृदयपुण्डरीके, मूर्ध्नि ज्योतिषि, नासिकाग्रे, जिह्वाग्रे, इत्यादिम्-आदिषु देशेषु, बाह्ये वा विषये चित्तस्य वृत्तिमात्रेण बन्ध इति धारणा ॥१॥

तत्र प्रत्यय+एकतानता ध्यानम् ॥२॥
तस्मिन्+देशे ध्येय आलम्बनस्य प्रत्ययस्य एकतानता सदृशः प्रवाहः प्रत्यय+अन्तरेण+अपरामृष्टो ध्यानम् ॥२॥

तदेव+अर्थ-मात्र-निर्भासं स्वरूप-शून्यम् इवं समाधिः ॥३॥

ध्यानम्+एव ध्येय+आकार-निर्भासं प्रत्यय+आत्मकेन स्वरूपेण शून्यम्+इव यदा भवति, ध्येयस्वभावा-वेशात्+तदा समाधिः+इति+उच्यते ॥३
त्रयम्+एकत्र संयमः ॥४॥

तत्+एतद्+धारण-ध्यान-समाधि-त्रयम्+एकत्र समयः । एकविषयाणि त्रीणि साधनानि संयमः+ इति+उच्यते । तदस्य त्रयस्य तान्त्रिकी परिभाषा संयमः+ इति ॥४॥

तत्+जयात्+प्रज्ञालोकः ॥५॥

तस्य संयमस्य जयात्+समाधि-प्रज्ञाया भवति+अलोकः । यथा यथा संयमः स्थिरपदो भवति, तथा तथा समाधि-प्रज्ञा विशारदी भवति ॥५॥

तस्य भूमिषु विनियोगः ॥६॥

तस्य संयमस्य जितभूमेः+या+अनन्तरा भूमिः+तत्र विनियोगः । न हि+अजिताधरभूमिः+अनन्तर-भूमिं विलङ्घ्य प्रान्त-भूमिषु संयमं लभते । तत्+अभावात्+च कुतः+तस्य प्रज्ञा-लोकः? ईश्वर-प्रसादात्-जित-उत्तर-भूमिकस्य च न+अधर-भूमिषु पर-चित्त-ज्ञानादिषु संयमः+ युक्तः । कस्मात्? तदर्थस्य+अन्यत एव+अवगतत्वात्। भूमेः+अस्या इयम्+अनन्तरा भूमिः+इति+अत्र योगः+ एव+उपाध्यायः । कथं ? एवं हि+उक्तम्— "योगेन योगः+ ज्ञातव्यः+ योगः+ योगात्+प्रवर्तते । यः+अप्रमत्तः+तु योगेन सः+ योगे रमते चिरम्" ॥ इति ॥६॥

त्रयम्+अन्तरङ्गं पूर्वेभ्यः ॥७॥

तदेतद्+धारणा-ध्यान-समाधि-त्रयम्+अन्तरङ्गं सम्प्रज्ञातस्य समाधेः पूर्वेभ्यो यमादिभ्यः पञ्चभ्यः साधनेभ्यः+ इति ॥७॥

तदपि बहिरङ्गं निर्बीजस्य ॥८॥

तदपि+अन्तरङ्गं साधन-त्रयं निर्बीजस्य योगस्य बहिरङ्गं भवति । कस्मात्? तद्+अभावे भावाद्+इति ॥८॥
अथ निरोध-चित्त-क्षणेषु चलं गुण-वृत्तम्+इति कीदृशः+तदा चित्त-परिणामः ?

व्युत्थान-निरोध-संस्कारयोः+अभिभव-प्रादुर्भावौ निरोधक्षण-चित्तान्वयो निरोध-परिणामः ॥९॥

व्युत्थान-संस्काराः+चित्तधर्मा न ते प्रत्ययात्मका इति प्रत्यय-निरोधे न निरुद्धाः । नोरोधसंस्कारा अपि चित्त-धर्माः, तयोः+अभिभव-प्रादुर्भावौ । व्युत्थान-संस्कारा हीयन्ते, निरोध-संस्काराः आधीयन्ते । निरोध-क्षणं चित्तमन्वेति । तदेकस्य चित्तस्य प्रतिक्षणमिदं संस्कारान्यथात्वं निरोध-परिणामः । तदा संस्कार-शेषं चित्तमिति निरोध-समाधौ व्याख्यातम् ॥९॥

तस्य प्रशान्त-वाहिता संस्कारात्॥१०॥

निरोध-संस्कारान्+निरोध-संस्कार-अभ्यास-पाटवापेक्षा प्रशान्त-वाहिता चित्तस्य भवति । तत्+संस्कारमान्द्ये व्युत्थान-धर्मिणा संस्कारेण निरोध-धर्मः संस्कारः+अभिभूयत इति ॥१०॥

सर्वार्थता+एकाग्रतयोः क्षय-उदयौ चित्तस्य समाधि-परिणामः ॥११॥

सर्वार्थता चित्त-धर्मः । एकाग्रता-अपि चित्त-धर्मः । सर्वार्थतायाः क्षयः+तिरोभावः+इति+अर्थः । एकाग्रतायाः+ उदयः+आविर्भावः+इति+अर्थः । तयोः+र्धर्मित्वेन+अनुगतं चित्तम् । तत्+इदं चित्तम्-अपायोपजननयोः स्वात्म-भूतयोः+धर्मयोः+अनुगतं समाधीयते, सः+ चित्तस्य समाधि-परिणामः ॥११॥

ततः पुनः शान्त+उदितौ तुल्य-प्रत्ययौ चित्तस्य+एकाग्रता-परिणामः ॥१२॥

समाहितचित्तस्य पूर्वप्रत्ययः शान्तः उत्तरः+तत्+सदृशः+ उदितः । समाहित-चित्तम्-उभयोः+अनुगतं पुनः+तथैव+आ+समाधिभ्रेषादिति । सः+ खलि+अयं धर्मिणः+चित्तस्य-एकाग्रता-परिणामः ॥१२॥

एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्म-लक्षण-अवस्था-परिणामा व्याख्याताः ॥१३॥

एतेन पूर्वोक्तेन चित्त-परिणामेन धर्म-लक्षण-अवस्थारूपेण भूत-इन्द्रियेषु धर्म-परिणामः+लक्षण-परिणामः+अवस्था-परिणामः+ च+उक्तः+ वेदितव्यः । तत्र व्युत्थान-निरोधयोः+र्धर्मयोः+अभिभव-प्रादुर्भावौ धर्मिणि धर्म-परिणामः । लक्षण-परिणामः+च निरोधः+त्रिलक्षणः+त्रिभिः+अरध्वभिः+युक्तः । सः+ खलु-अनागत-लक्षणम्-अध्वानं प्रथमं हित्वा धर्मत्वम्+अनन्तिक्रान्तः+ वर्तमानं लक्षणं प्रतिपन्नः+, यत्र+अस्य स्वरूपेण+अभिव्यक्तिः । एषः+अस्य द्वितीयोऽध्वा । न च+अतीत-अनागताभ्यां लक्षणाभ्यां वियुक्तः । तथा व्युत्थानं त्रिलक्षणं तिर्भिरध्वभिः+युक्तं वर्तमानं लक्षणं हित्वा धर्मत्वम्+अनतिक्रान्तम्+अतीतलक्षणं प्रतिपन्नम् । यत्रास्य स्वरूप-अभिव्यक्तौ सत्यां व्यापारः, एषः+अस्य द्वितीयोऽध्वा । न च+अतीत-अनागताभ्यां लक्षणाभ्यां वियुक्तम्+इति । एवं पुनः+निरोधः+ एवं पुनः+व्युत्थानम्+इति तथा-अवस्था-परिणामः,

तत्र निरोध-क्षणेषु निरोध-संस्काराः+ बलवन्तो भवन्ति दुर्बलाः+ व्युत्थान-संस्काराः+ इति । एषः+ धर्माणाम्-अवस्था-परिणामः । तत्र धर्मिणो धर्मैः परिणामो धर्माणां त्र्यध्वनां लक्षणैः परिणामः+ लक्षणानाम्+अपि+अवस्थाभिः परिणामः+ इति ।

एवं धर्म-लक्षण-अवस्था-परिणामैः शून्यं न क्षणमपि गुणवृत्तम्+अवतिष्ठते । चलं च गुणवृत्तम् । गुण-स्वाभाव्यं तु प्रवृक्त+कारणम्+उक्तं गुणानाम्+इति । एतेन भूत+इन्द्रियेषु धर्म-धर्मि-भेदात्+त्रिविधः परिणामः+ वेदितव्यः । परमार्थ-तत्सु+एक एव परिणामः धर्मिस्व-रूपमात्रो हि धर्मो धर्मि-विक्रिय-एव-एषा धर्म-द्वारा प्रपञ्च्यति+इति । तत्र धर्मस्य धर्मिणि वर्तमानस्य-एवाध्वस्वतीत-अनागत-वर्तमानेषु भाव+अन्यथात्वं भवति, न तु द्रव्य+अन्यथात्वम् । यथा सुवर्ण-भाजनस्य भित्त्वा+अन्यथा+क्रियमाणस्य भाव+अन्यथात्वं भवति, न सुवर्णानि+यथात्वमिति ।

अपरः+ आह—धर्मान्-अभ्यधिको धर्मो, पूर्वतत्त्वान्-अतिक्रमा, पूर्वा-परावस्था-भेदम्-अनुपतितः कौटस्थः+एन विपरिवर्तेत यत्+अन्वयी स्यात्+इति । अयम्+अदोषः । कस्मात्? एकान्ततानभ्युपगमात्। तदेतत्+त्रैलोक्यं व्यक्तेः+अपैति । कस्मात्? नित्य-प्रतिषेधात्। अपेतम्+अपि+अस्ति विनाश-प्रतिषेधात्। संसर्गात्+च+अस्य सौक्ष्म्यम् । सौक्ष्म्याः+च+अनुपलभ्दिः+इति । लक्षण-परिणामः+ धर्मोऽध्वसु वर्तमानः+अतीतः+अतीत-लक्षण-युक्तः+अनागत-वर्तमानाभ्यां लक्षणाभ्याम्+अवियुक्तः । तथा वर्तमानः+अनागत-लक्षण-युक्तः+ वर्तमान-अतीताभ्यां लक्षण-अभ्याम-वियुक्तः । तथा वर्तमानः+ वर्तमान-लक्षण-युक्तः+अतीत-अनागताभ्यां लक्षणाभ्याम्-अवियुक्तः+ इति । यथा - पुरुष एकस्यां स्त्रियां रक्तः+ न शेषासु विरक्तः+ भवति+इति ।

अत्र लक्षण-परिणामे सर्वस्य सर्व-लक्षण-योगात्+अध्वसङ्करः प्राप्नोति+इति परैर्दोषः+च+उद्यतः+ इति । तस्य परिहारः—धर्माणां धर्मत्वम्+अप्रसाध्यम् । सति च धर्मत्वे लक्षणभेदः+अपि वाच्यः+ न वर्तमान-समय एवास्य धर्मत्वम् । एव्धि न चित्तं राग-धर्मकं स्यात्, क्रोध-काले रागस्य+असमुदाचारात्+इति । किं च, त्रयाणां लक्षणानां

युगपदेकस्यां व्यक्तौ नास्ति सम्भवः । क्रमेण तु स्वव्यञ्जक-अञ्जनस्य भावः+ भवेत्+इति । उक्तं च - “रूप-अतिशयाः+ वृत्ति-अतिशयाः+च परस्परेण विरुध्यन्ते । सामान्यानि तु+अतिशयैः सह प्रवर्तन्ते” तस्मात्+असङ्करः । यथा रागस्य+एव क्वचित्+समुदाचारः+ इति न तदानीम्+अन्यत्र-अभावः । किन्तु केवलं सामान्येन समन्वागतः+ इति+अस्ति तदा तत्र तस्य भावः, तथा लक्षणस्य+इति । न धर्मी त्र्यध्वा । धर्माः+तु त्र्यध्वानः । ते लक्षिताः+ अलक्षिताः+च । तां ताम्+अवस्थां प्राप्नुवन्तः+अन्यत्वेन प्रतिनिर्दिश्यन्ते+अवस्थन्तरतः+ न द्रव्यान्तरतः, यथा+एका रेखा शतस्थाने शतं दशस्थाने दशैकं च+एकस्थाने । यथा च+एकत्वे+अपि स्त्री माता च+उच्यते दुहिता च स्वसा चेति ।

अवस्था-परिणामे कौटस्थ्य-प्रसङ्ग-दोषः कैः+चित्+उक्तः । कथं ? अध्वनो व्यापारेण व्यवहितत्वात्। यदा धर्मः स्व-व्यापारं न करोति, तत्+अनागतः+, यदा करोति तदा वर्तमानः+, यदा कृत्वा निवृत्तः+तत्+अतीत इति+एवं धर्म-धर्मिणोः+लक्षणानाम्+अवस्थानां च कौटस्थ्यं प्राप्नोति+इति परैः+दोषः उच्यते ।

न+असौ दोषः । कस्मात्? गुणि-नित्यत्वे+अपि गुणानां विमर्द-वैचित्र्यात्। यथा संस्थानम्-आदिमत्-धर्ममात्रं शब्दादीनां गुणानां विनाश्य-विनाशिनाम्+एवं लिङ्गम्-आदिमत्-धर्ममात्रं सत्त्वादीनां गुणानां विनाश्य-विनाशिनाम् । तस्मिन्+विकार-संज्ञेति ।

तत्र+इदम्+उदाहरणम्—मृत्-धर्मी पिण्डाकारात्+धर्मात्+धर्मान्तरम्+उपसम्पध्यमानः+ धर्मतः परिणमते घटाकारः+ इति। घटाकारः+अनागतं लक्षणं हित्वा वर्तमान-लक्षणं प्रतिपद्यते इति लक्षणतः परिणमते । घटः+ नवपुराणतां प्रति-लक्षणम्-अनुभवन्-अवस्थापरिणामं प्रतिपद्यतः+ इति । धर्मिणः+अपि धर्मान्तरम्-अवस्था, धर्मस्यापि लक्षणान्तरम्-अवस्था+इति+एक एव द्रव्य-परिणामः भेदेन+उपदर्शितः इति । एवं पदार्थ-अन्तरेषु+अपि योज्यम्+इति ।

त एते धर्म-लक्षण-अवस्था-परिणामा धर्मि-स्वरूपम्-अनतिक्रान्ता इति+एक एव परिणामः सर्वान्+अमून्+विशेषान्+अभिप्लवते । अथ कोऽयं परिणामः ? अवस्थितस्य द्रव्यस्य पूर्व-धर्म-निवृत्तौ धर्मान्तरः+उत्पत्तिः परिणामः इति॥१३॥

तत्र—

शान्त-उदित-अव्यपदेश्य-धर्मानुपाती धर्मी ॥१४॥

योग्यत-अवच्छिन्ना धर्मिणः शक्तिः+एव धर्मः । सः+ च फल-प्रसव-भेदानुमितसद्भाव एकस्यान्यो+अन्यः+च परिदृष्टः । तत्र वर्तमानः स्वव्यापारमनुभवन्धर्मो धर्मानतरेभ्यः शान्तेभ्यः+च+अव्यपदेशेभ्यः+च भिद्यते । यदा तु सामान्येन समन्वागतः+ भवति, तदा धर्मि-स्वरूप-मात्रत्वात्कः+असौ केन भिद्यते ? तत्र त्रयः खलु धर्मिणो धर्माः शान्ता उदिता अव्यपदेश्याः+च+इति । तत्र शान्ता ये कृत्वा व्यापारानुपरताः । सव्यापारा उदिताः । ते च+अनागतस्य लक्षणस्य समनन्तराः । वर्तमानस्य+अनन्तरा अतीताः । किमर्थम्+अतीतस्य+अनन्तरा न भवन्ति वर्तमानाः ? पूर्व-पश्चिमताया अभावात। यथा+अनागत-वर्तमानयोः पूर्व-पश्चिमता न+एवम्+अतीतस्य । तस्मात्+न+अतीतस्य+अस्ति समनन्तरः । तद्+अनागतः एव समनन्तरः+ भवति वर्तमानस्य ।

अथ+अव्यपदेश्याः के ? सर्वं सर्वात्मकम्+इति । यथा+उक्तं—जल-भूम्योः पारिणामिकं रसादि-वैश्वरूप्यं स्थावरेषु दृष्टं, तथा स्थावराणां जङ्गमेषु जङ्गमानां स्थावरेषु+इति+एवं जाति+अनुच्छेदेन सर्वं सर्वात्मकम्+इति ।

देश-काल-आकार-निमित्तापबन्धात्+न खलु समान-कालम्+आत्मनाम्+अभिव्यक्तिः+इति । यः+ एतेषु+अभिव्यक्त-अनभिव्यक्तेषु धर्मेषु+अनुपाती सामान्य-विशेषात्मा सः+अन्वयी धर्मी । यस्य तु धर्म-मात्रम्+एव+इदं निरन्वयं तस्य भोगाभावः । कस्मात्? अन्येन विज्ञानेन कृतस्य कर्मणःअन्यत्कथं भोकृत्वेन+अधिक्रियेत ? तत्+स्मृति+अभावः+च न+अन्यदृष्टस्य

स्मरणम्+अन्यस्य+अस्ति+इति । वस्तु-प्रत्यभिज्ञानात्+च स्थितः+अन्वयी धर्मी यो धर्मान्यथात्वमभ्युपगतः प्रत्यभिज्ञायते । तस्मात्+न+इदं धर्ममात्रं निरन्वयम्+इति ॥१४॥

क्रमान्यत्वं परिणाम-अन्यत्वे हेतुः ॥१५॥

एकस्य धर्मिणः+ एक एव परिणामः+ इति प्रसक्ते क्रमान्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुः+भवति+इति । तत्+यथा—चूर्ण-मृत्, पीण्ड-मृत्, घट-मृत्, कण-मृत्+इति च क्रमः । यः+ यस्य धर्मस्य समनन्तरः+ धर्मः सः+ तस्य क्रमः । पिण्डः प्रच्यवते घट उपजायतः+ इति धर्म-परिणाम-क्रमः । लक्षण-परिणाम-क्रमः+ घटस्य-अनागत-भावात्+वर्तमान-भाव-क्रमः । तथा पिण्डस्य वर्तमान-भावात्+अतीत-भाव-क्रमः । न+अतीतस्य+अस्ति क्रमः । कस्मात्? पूर्वपरतायां सत्यां समनतरत्वम् । सा तु नास्ति+अतीतस्य । तस्मात्+द्वयोः+एव लक्षणयोः क्रमः । तथा+अवस्था-परिणाम-क्रमः+अपि घटस्य+अभिनवस्य प्रान्ते पुराणता दृश्यते । सा च क्षण-परम्परानुपातिना क्रमेण-अभिव्यज्यमाना परां व्यक्तिम्+आपद्यत इति । धर्म-लक्षणाभ्यां च विशिष्टः+अयं तृतीयः परिणामः+ इति ।

त एते क्रमा धर्म-धर्मि-भेदे सति प्रतिलब्ध-स्वरूपाः । धर्मोऽपि धर्मी भवति+अन्य-धर्म-स्वरूप-अपेक्षयेति । यदा तु परमार्थतो धर्मिणि+अभेद-उपचारः+तत्+द्वारेण सः+ एव-अभिधीयते धर्मः+तदा+ अयम्+एकत्वेन+एव क्रमः प्रत्यवभासते । चित्तस्य द्वये धर्माः परिदृष्टाः+च+अपरिदृष्टाः+च । तत्र प्रत्ययात्मकाः परिदृष्टाः । वस्तु-मात्रात्मका अपरिदृष्टाः । ते च सप्त-एव भवति+अनुमानेन प्रापित-वस्तु-मात्र-सद्भावाः ।

“निरोध-धर्म-संस्काराः परिणामः+अथ जीवनम् ।
चेष्टा शक्तिः+च चित्तस्य धर्मा दर्शनवर्जिताः ॥” इति ॥१५॥

अतः+ योगेन उपात्त-सर्व-साधनस्य बुभुत्सितार्थ-प्रतिपत्तये संयमस्य विषय उपक्षिप्यते—

परिणाम-त्रय-संयमात्+अतीत-अनागत-ज्ञानम् ॥१६॥

धर्म-लक्षण-अवस्था-परिणामेषु संयमात्+योगिनां भवति+अतीत-अनागत-ज्ञानम् । धारणा-ध्यान-समाधि-त्रयम्+एकत्र संयम उक्तः । तेन परिणाम-त्रयं साक्षात्+क्रियमाणम्+अतीत-अनागत-ज्ञानं तेषु सम्पादयति ॥१६॥

शब्द-अर्थ-प्रत्ययानाम्+इतर-इतर-अध्यासात्+संकरः+तत्+प्रविभाग-संयमात्+सर्व-भूत-रुत-ज्ञानम् ॥१७॥

तत्र वाक्-वर्णेषु+एव+अर्थवती । श्रोत्रं च ध्वनि-परिणाम-मात्र-विषयम् । पदं पुनः+नादानुसंहार-बुद्धि-निर्ग्राह्यम्+इति । वर्णा एक-समय-असम्भवित्वात्+प्ररस्पर-निरन्गुग्रहात्मानः । ते पदमसंस्पृश्य-अनुपस्था-अपि+आविर्भूतास्तिरोभूताः+च+इति प्रत्येकमपदस्वरूपाः+उच्यन्ते ।

वर्णः पुनः+एक-एकः पद-आत्मा सर्व-अभिधान-शक्ति-प्रचितः सहकारि-वर्णान्तर-प्रतियोगित्वात्+वैश्व-रूप्यम्+इव+आपन्नः । पूर्वः+च+उत्तरेणोत्तरः+च पूर्वेण विशेषे अवस्थापितः+ इति । एवं बहवो वर्णाः क्रमानुरोधिनः+अर्थ-सङ्केतेन+अवच्छिन्ना इयन्त एते सर्वाभिधान-शक्ति-परिवृता गकार-औकार-विसर्जनीयाः सास्नादिमन्तमर्थं द्योतयन्ति+इति ।

तत्+एतेषाम्+अर्थ-सङ्केतेन+अवच्छिन्नानाम्+उपसंहृत-ध्वनि-क्रमाणां यः+ एकः+ बुद्धि-निर्भासस्तत्पदं वाचकं वाच्यस्य सङ्केत्यते । तत्+एकं पदम्+एक-बुद्धि-विषयम्-एक-प्रयत्न-अक्षिप्तम्-अभागम्-अक्रमम्-अवर्णम् । बौद्धम्+अन्त्य-वर्ण-प्रत्यय-व्यापार-उपस्थापितम्, परत्र प्रतिपिपादयिषया वर्णैः+एव-अभिधीयमानैः श्रूयमाणैः+च श्रोतृभिः+अनादि-वाक्-व्यवहार-वासन-अनुविद्धया लोक-बुद्ध्या सिद्धवत्सं प्रतिपत्त्या प्रतीयते । तस्य सङ्केत-बुद्धितः प्रविभागः ।

एतावताम्+एवं-जातीयकः+अनुसंहार एतस्य+अर्थस्य वाचकः+ इति ।

सङ्केतस्तु पद-पदार्थयोः+इतरेतर+अध्यासरूपः स्मृत्यात्मकः+ यः+अयं शब्दः सः+अयम्+अर्थः । योऽर्थः सः+ शब्दः+ इति । एवम्+इतर-इतर-अध्यास-रूपः सङ्केतः+ भवति+इति । एवम्+एते शब्दार्थ-प्रत्यया इतर-इतर-अध्यासात्+सङ्कीर्णाः—गौः+इति शब्दः+ गौः+इति+अर्थः+ गौः+इति ज्ञानम् । यः+ एषां प्रविभागज्ञस्स सर्ववित। सर्वपदेषु चास्ति वाक्य-शक्तिः । वृक्ष इत्युक्ते+अस्ति+इति गम्यते । न सत्तां पदार्थौ व्यभिचरति+इति । तथा न ह्यसाधना क्रियास्ति+इति । तथा च पचति+इति+उक्ते सर्वकारकाणाम्+आक्षेपः । नियमार्थः+अनुवादः कर्तृ-करण-कर्मणां चैत्र-अग्नि-तण्डुलानाम्+इति ।

दृष्टं च वाक्यार्थे पदरचनं श्रोत्रियः+छन्दः+अधीते, जीवति प्राणान्+धारयति । तत्र वाक्ये पदार्थ-अभिव्यक्तिः+ततः पदं प्रविभज्य व्याकरणीयं क्रिया-वाचकं वा कारक-वाचकं वा ।

अन्यथा भवति+अश्वः+अजापय इति+एवम्+आदिषु नाम-आख्यात-सारूप्यात्+अनिर्ज्ञातं कथं क्रियायां कारके वा व्याक्रियेतेति । तेषां शब्द-अर्थ-प्रत्ययानां प्रविभागः । तत्+यथा—वेतते प्रासाद इति क्रियार्थः । श्वेतः प्रासाद इति कारकार्थः शब्दः । क्रियाकारकात्मा तदर्थः प्रत्ययः+च । कस्मात्? सः+अयम्+इति+अभिसम्बन्धादेकाकार एव प्रत्ययः सङ्केतः+ इति । यः+अस्तु श्वेतः+अर्थः सः+ शब्द-प्रत्यययोः+आलम्बनीभूतः । सः+ हि स्वाभिः+अवस्थाभिः+विक्रियमाणः+ न शब्द-सहगतः+ न बुद्धि-सहगतः । एवं शब्दः+ एवं प्रत्ययः+ न+इतर+इतर-सहगत इति+अन्यथा शब्दः+अन्यथार्थः+अन्यथा प्रत्ययः+ इति विभागः । एवं तत्+प्रविभाग-संयमाद्योगिनः सर्व-भूत-रुत-ज्ञानं सम्पद्यत इति ॥१७॥

संस्कार-साक्षत्करणात्+पूर्व-जाति-ज्ञानम् ॥१८॥

द्वये खलु+अमी संस्काराः स्मृति-क्लेश-हेतवः+ वासना-रूपाः विपाक-हेतवः+ धर्म-अधर्म-रूपाः । ते पूर्वभव-अभिसंस्कृताः

परिणाम-चेष्टानिरोध-शक्ति-जीवन-धर्मवत्+अपरिदृष्टाः+चित्त-धर्माः । तेषु संयमः संस्कार-साक्षत्क्रियायै समर्थः । न च देश-काल-निमित्त-अनुभवैः+विना तेषाम्+अस्ति साक्षात्करणम् । तत्+इत्थं संस्कार-साक्षत्करणात्+पूर्व-जाति-ज्ञानम्+उत्पद्यते योगिनः । परत्र+अपि+एवमेव संस्कार-साक्षात्करणात्+पर-जाति-संवेदनम् ।

अत्र+इदम्+आख्यानं श्रूयते—भगवतः+ जैगीषव्यस्य संस्कार-साक्षात्करणात्+दशसु महासर्गेषु जन्म-परिणाम-क्रमम्+अनुपश्यतः+ विवेकजं ज्ञानं प्रादुरभवत। अथ भगवान्+अवट्यः+तनुधरः+तम्+उवाच—दशसु महासर्गेषु भव्यत्वात्+अनभिभूत-बुद्धि-सत्त्वेन त्वया नरक-तिर्यक्+गर्भ-सम्भवं दुःखं सम्पश्यता देव-मनुष्येषु पुनः पुनः+उत्पद्यमानेन सुख-दुःखयोः किम्+अधिकम्+उपलब्धम् ? इति ।

भगवन्तम्+अवट्यं जैगीषव्य उवाच—दशसु महासर्गेषु भव्यत्वात्+अनभिभूत-बुद्धिसत्त्वेन मया नरक-तिर्यग्भवं दुःखं सम्पश्यता देवमनुष्येषु पुनः पुनः+उत्पद्यमानेन यत्+किञ्चित्+अनुभूतं तत्+सर्वं दुःखमेव प्रत्यवैमि ।

भगवान्+अवट्यः+ उवाच—यत्+इदम्+अयुष्मतः प्रधान-वशित्वम्+अनुत्तमं च सन्तोष-सुखं किम्+इदम्+अपि दुःख-पक्षे निक्षिप्तम् ? इति ।

भगवान्+जैगीषव्यः+ उवाच—विषय-सुख-अपेक्षय-एव+इदम्+उनुत्तमं सन्तोष-सुखम्+उक्तं कैवल्य-अपेक्षया दुःखमेव । बुद्धि-सत्त्वस्य+अयं धर्मः+त्रिगुणः । त्रिगुणः+च प्रत्ययः+ हेयपक्षे न्यस्तः+ इति । दुःख-रूपः+तृष्णा-तन्तुः, तृष्णा-दुःख-सन्तान-अपगमात्+तु प्रसन्नम्+अबाधं सर्वानुकूलं सुखम्+इदम्+उक्तम्+इति ॥१८॥

प्रत्ययस्य परचित्त-ज्ञानम् ॥१९॥

प्रत्यये संयमात्+प्रत्ययस्य साक्षात्करणात्+ततः परचित्त-ज्ञानम् ॥१९॥

न च तत्+सालम्बनं, तस्य-अविषयी-भूतत्वात्॥२०॥

रक्तं प्रत्ययं जानाति+इति+अमुष्मिन्+आलम्बने रक्तम्+इति न जानाति । परप्रत्ययस्य यदा-आलम्बनं तत्+योगि-चित्तेन न+आलम्बनीकृतम् । परप्रत्ययमात्रं तु योगि-चित्तस्य आलम्बनीभूतम्+इति ॥२०॥

काय-रूप-संयमात् तत्-ग्राह्य-शक्ति-स्तम्भे चक्षुः-प्रकाशा-संप्रयोगे+अन्तर्धानम् ॥२१॥

कायस्य रूपे संयमात्+रूपस्य या ग्राह्या शक्तिस्तां प्रतिबध्नाति । ग्राह्य-शक्ति-स्तम्भे सति चक्षुः-प्रकाशा-संप्रयोगे-अन्तर्धानम्+इति+उत्पद्यते योगिनः । एतेन शब्दात्+अन्तर्धानम्+उक्तं वेदितव्यम् ॥२१॥

सोपक्रमं निरुपक्रमं च कर्म, तत्+संयमात्+अपरान्त-ज्ञानम्, अरिष्टेभ्यः+ वा ॥२२॥

आयुः+विपाकं कर्म द्विविधं सोपक्रमं निरुपक्रमं च । तत्र यथा आर्द्रं वस्त्रं वितानितं लघीयसा कालेन शुष्येत्, तथा सोपक्रमम् । यथा च तत्+एव सम्पिण्डितं चिरेण संशुष्येदेवं निरुपक्रमम् । यथा च+अग्निः शुष्के कक्षे मुक्तो वातेन समन्ततो युक्तं क्षेपीयसा कालेन दहेत्, तथा सोपक्रमम् । यथा वा सः+ एव+अग्निः+तृणराशौ क्रमतोः+अवयवेषु न्यस्तः+चिरेण दहेत्, तथा निरुपक्रमम् । तत्+संयमात्+अपरान्त-ज्ञानम्, अरिष्टेभ्यः+ वा ॥२२॥

मैत्र्यादिषु बलानि ॥२३॥

मैत्री-करुणा-मुदित-इति तिस्रः+ भावनाः । तत्र भूतेषु सुखितेषु मैत्रीं भावयित्वा करुणा-बलं लभते । पुण्य-शीलेषु मुदितां भावयित्वा मुदिताबलं लभते । भावनातः समाधिर्यः स संयमः । ततः+ बलान्यबन्ध्यवीर्याणि जायन्ते । पाप-शीलेषु+उपेक्षा न तु भावना । ततः+च तस्यां नास्ति समाधिः+इति+एतः+ न बलमुपेक्षातः+तत्र संयम-अभावात्+इति ॥२३॥

बलेषु हस्ति-बलादीनि ॥२४॥

हस्ति-बले संयमात्+हस्तिबलः+ भवति । वैनतेय-बले संयमात्+वैनतेय-बलः+ भवति । वायु-बले संयमात्+वायु-बलः+ इति+एवम्+आदि ॥२४॥

प्रवृत्ति-आलोक-न्यासात् सूक्ष्म-व्यवहित-विप्रकृष्ट-ज्ञानम् ॥२५॥

ज्योतिष्मती प्रवृत्तिः+उक्ता मनसः । तस्यां य आलोकः+तं योगी सूक्ष्मे वा व्यवहिते वा विप्रकृष्टे वार्थे विन्यस्य तमर्थमधिगच्छति ॥२५॥

भुवन-ज्ञानं सूर्ये संयमात्॥२६॥

तत्प्रसारः सप्तलोकाः । तत्र-अवीचेः प्रभृति मेरुपृष्ठं यावत्+इत्येव भूर्लोकः । मेरुपृष्ठात्+आरभ्य+आध्रुवात्-ग्रह-नक्षत्र-तारा-विचित्रः+अन्तरिक्ष-लोकः । तत्+परः स्वर्लोकः पञ्च-विधः+ माहेन्द्रः+तृतीयः+ लोकः । चतुर्थः प्राजापत्यो महर्लोकः । त्रिविधः+ ब्राह्मः, तत्+यथा—जनलोकः, तपोलोकः, सत्यलोकः+ इति ।

‘ब्राह्मः+त्रि-भूमिकः+ लोकः प्राजापत्यः+ततः महान्।
माहेन्द्रः+च स्वरित्युक्तः+ दिवि तारा भुवि प्रजाः ॥’ इति सङ्ग्रहश्लोकः ।

तत्र-अवीचेः+उपरि-उपरि निविष्टाः षण्-महा-नरक-भूमयो घन-सलिल-अनल-आकाश-तमः+प्रतिष्ठा महाकाल-अम्बरीष-रौरव-महारौरव-कालसूत्र-अन्धतमिस्राः । यत्र स्वकर्म-उपार्जित-दुःख-वेदनाः प्राणिनः कष्टमायुर्दीर्घम्-आक्षिप्य जायन्ते । ततः+ महातल-रसातल-अतल-सुतल-वितल-तलातल-पाताल-आख्यानि सप्त पातालानि ।

भूमिः+इयमष्टमी सप्त-द्वीपा वसुमती, यस्या सुमेरुः+मध्ये पर्वतराजः काञ्चनः । तस्य राजत-वैदूर्य-स्फटिक-हेममणिमयानि शृङ्गाणि ।

तत्र वैदूर्यप्रभा+अनुरागान्+नीलोत्पल-पत्रश्यामः+ नभसः+ दक्षिणः+ भागः । श्वेतः पूर्वः, स्वच्छः पश्चिमः, कुरुण्डकाभः+ उत्तरः । दक्षिण-पार्श्वे च+अस्य जम्बूः । यतः+अयं जम्बूद्वीपः तस्य सूर्य-प्रचारात्+रात्रिन्दिवं लग्नम्+इव विवर्तते । तस्य नील-श्वेत-शृङ्गस्य उदीचीनाः+त्रयः पर्वता द्विसहस्रायामाः ।

तदन्तरेषु त्रीणि वर्षाणि नव-नव-योजन-साहस्राणि रमणकं हिरण्मयमुत्तराः कुरवः इति । निषध-हेमकूट-हिमशैला दक्षिणतः+ द्विसाहस्रायामाः । तदन्तरेषु त्रीणि वर्षाणि नव-नव-योजन-साहस्राणि हरिवर्षं किम्पुरुषं भारतम्+इति । सुमेरोः प्राचीना भद्राश्वा माल्यवत्+सीमानः । प्रतीचीनाः केतुमाला गन्धमादन-सीमानः । मध्ये वर्षम्+इलावृतम् । तदेतत्+योजन-शत-साहस्रं, सुमेरोः+दिशि दिशि तत्+अर्धेन व्यूढम् ।

सः+ खलु+अयं शत-साहस्रायामः+ जम्बू-द्वीपः+ततः द्विगुणेन लवण-ओदधिना वलय-आकृतिना वेष्टितः । ततः+च द्विगुणा द्विगुणा शाक-कुश-क्रौञ्च-शाल्मल-मगध-पुष्कर-द्वीपाः। सप्त-समुद्राः+च सर्षप-राशि-कल्पाः सविचित्र-शैलावतंसा इक्षुरस-सुरा-सर्पिः+दधि-मण्ड-क्षीर-स्वाद-उदकाः । सप्त-समुद्र-परिवेष्टिताः वलय-आकृतयः+ लोकालोक-पर्वत-परिवाराः पञ्चाशद्+योजन-कोटि-परिसङ्ख्याताः ।

तदेतत्+सर्वं सुप्रतिष्ठित-संस्थानम्+अण्डमध्ये व्यूढम् । अण्डं च प्रधानस्थाणुः+अवयवः+ यथाकाशे खद्योतः+ इति । तत्र पाताले जलधौ पर्वतेष्वेतेषु देवनिकायाः+ असुर-गन्धर्व-किन्नर-किम्पुरुष-यक्ष-राक्षस-भूत-प्रेत-पिशाच-अपस्मारक-अप्सरः+ ब्रह्मराक्षस-कूष्माण्ड-विनायकाः प्रतिवसन्ति । सर्वेषु द्वीपेषु पुण्यात्मानः+ देवमनुष्याः। सुमेरुः+त्रिदशानाम्+उद्यानभूमिः । तत्र मिश्रवनं नन्दनं चैत्ररथं सुमानसम्+इति+उद्यानानि। सुधर्मा देवसभा । सुदर्शनं पुरम् । वैजयन्तः प्रासादः ।

ग्रह-नक्षत्र-तारकाः+तु ध्रुवे निबद्धा वायु-विक्षेप-नियमेन+उपलक्षित-प्रचाराः सुमेरोः+उपरि+उपरि सन्निविष्टाः+ विपरिवर्तन्ते । माहेन्द्र-निवासिनः षड्-देवनिकायाः—त्रिदशाः, अग्निष्वात्ताः, याम्याः, तुषिताः, अपरिनिर्मित-वशवर्तिनः, परिनिर्मित-वशवर्तिनः+च+इति। ते सर्वे सङ्कल्प-सिद्धाः+ अणिमादि+एश्वर्योपपन्नाः कल्पायुषः+ वृन्दारकाः कामभोगिनः+ औपपादिक-देहाः+ उत्तमानुकूलाभिः+अप्सरोभिः कृतपरिवाराः ।

महति लोके प्राजापत्ये पञ्चविधः+ देवनिकायः—कुमुदाः, ऋभवः, प्रतर्दनाः, अञ्जनाभाः, प्रचिताभाः+ इति । एते महाभूत-वशिनः+ ध्यानाहाराः कल्प-सहस्र-आयुषः।

प्रथमे ब्रह्मणः+ जनलोके चतुर्विधः+ देवनिकायः—ब्रह्मपुरोहिताः, ब्रह्मकायिकाः, ब्रह्ममहाकायिकाः, अजरामराः+ इति । एते भूतेन्द्रिय-वशिनः+ द्विगुण-द्विगुणोत्तर-आयुषः। द्वितीये तपसि लोके त्रिविधः+ देवनिकायः—आभास्वराः, महाभास्वराः, सत्य-महाभास्वराः+ इति । एते भूतेन्द्रिय-प्रकृति-वशिनः+ द्विगुण-द्विगुणोत्तर-आयुषः। सर्वे ध्यानाहाराः ऊर्ध्वरेतसः+ ऊर्ध्वमप्रतिहत-ज्ञाना अधरभूमिषु+अनावृत-ज्ञान-विषयाः । तृतीये ब्रह्मणः सत्यलोके चत्वारः+ देवनिकायः—अच्युताः, शुद्धनिवासाः, सत्याभाः संज्ञासंज्ञिनः+च+इति । ते च अकृत-भवन-न्यासाः स्वप्रतिष्ठा उपरि-उपरि-स्थिताः प्रधान-वशिनः+ यावत्सर्गायुषः ।

तत्र+अच्युताः सवितर्क-ध्यानसुखाः । शुद्ध-निवासाः सविचार-ध्यानसुखाः । सत्याभा आनन्दमात्र-ध्यानसुखाः । संज्ञासंज्ञिनः+च+अस्मितामात्रध्यानसुखाः । ते+अपि त्रैलोक्यमध्ये प्रतितिष्ठन्ति । त एते सप्त-लोकाः सर्व एव ब्रह्मलोकाः । विदेह-प्रकृतिलयाः+तु मोक्षपदे वर्तन्ते, न लोकमध्ये न्यस्ताः+ इति । एतत्+योगिनां साक्षात्-कर्तव्यं सूर्य-द्वारे संयमं कृत्वा, ततः+अन्यत्रापि एवं तावत्+अभ्यसेद्+यावदिदं सर्वं दृष्टम्+इति ॥२६॥

चन्द्रे तारा-व्यूह-ज्ञानम् ॥२७॥

चन्द्रे संयमं कृत्वा तारा-व्यूहं विजानीयात्॥२७॥

ध्रुवे तद्गति-ज्ञानम् ॥२८॥

ततः+ ध्रुवे संयमं कृत्वा ताराणां जानीयात। ऊर्ध्व-विमानेषु कृत-संयमः+तानि जानीयात्॥२८॥

नाभि-चक्रे काय-व्यूह-ज्ञानम् ॥२९॥

नाभि-चक्रे संयमं कृत्वा काय-व्यूहं विजानीयात्। वात-पित्त-श्लेष्माणः+त्रयः+ दोषाः सन्ति । धातवः सप्त। त्वक्-लोहित-मांस-स्नायु-अस्थि-मज्जा-शुक्राणि । पूर्वं पूर्वमेषां बाह्यम्+इति+एषः+ विन्यासः ॥२९॥

कण्ठ-कूपे क्षुत्पिपासा-निवृत्तिः ॥३०॥

जिह्वायाः+ अधस्तात्+तन्तुः । ततः+अधस्तात्+कण्ठः । ततः+अधस्तात्+कूपः । तत्र संयमात्+क्षुत्पिपासे च बाधेते ॥३०॥

कूर्म-नाड्यां स्थैर्यम् ॥३१॥

कूपात्+अधः+ उरसि कूर्म-आकारा नाडी । तस्यां कृतसंयमः स्थिरपदं लभते । यथा सर्पो गोधा वेति ॥३१॥

मूर्धज्योतिषि सिद्ध-दर्शनम् ॥३२॥

शिरः-कपाले+अन्तश्छिद्रं प्रभास्वरं ज्योतिः । तत्र संयमात्+सिद्धानां द्यावा-पृथिव्योः+अन्तराल-चारिणां दर्शनम् ॥३२॥

प्रातिभाद्+वा सर्वम् ॥३३॥

प्रातिभं नाम तारकम् । तद्विवेकजस्य ज्ञानस्य पूर्वरूपम् । यथा-उदये प्रभा भास्करस्य । तेन वा सर्वमेव जानाति योगी, प्रातिभस्य ज्ञानस्य-उत्पत्ताव्+इति ॥३३॥

हृदये चित्तसंवित॥३४॥

यद्+इदम्+अस्मिन्+ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म, तत्र विज्ञानम् । तस्मिन्+संयमात्+चित्तसंवित्॥३४॥

सत्त्व-पुरुषयोः+अत्यन्त-असंकीर्णयोः प्रत्ययाविशेषः+ भोगः परार्थात् +स्वार्थ-संयमात्+पुरुषज्ञानम् ॥३५॥

बुद्धि-सत्त्वं प्रख्या-शीलं समान-सत्त्वोप-निबन्धने रजः+तमसौ वशीकृत्य सत्त्व-पुरुष-अन्यता-प्रत्ययेन परिणतम् । तस्मात्+च सत्त्वात्+परिणामिनः+अत्यन्त-विधर्मा विशुद्धः+अन्यः+चितिमात्र-रूपः पुरुषः। तयोः+अत्यन्त-असङ्कीर्णयोः प्रत्यय-अविशेषः+ भोगः पुरुषस्य, दर्शित-विषयत्वात्। सः+ भोग-प्रत्ययः सत्त्वस्य परार्थत्वा+दृश्यः । यस्तु तस्मात्+विशिष्टः+चितिमात्र-रूपः+अन्यः पौरुषेयः प्रत्ययः+तत्र संयमात्+पुरुष-विषया प्रज्ञा जायते । न च पुरुषप्रत्ययेन बुद्धिसत्त्वात्मना पुरुषः+ दृश्यते । पुरुषः+ एव तं प्रत्ययं स्वात्मावलम्बं पश्यति । तथा हि+उक्तम्— 'विज्ञाताः+अमरे केन विजानीयात्' [बृ.आ.उ. २.४.१४] इति ॥३५॥

ततः प्रातिभ-श्रावण-वेदना-आदर्श-आस्वाद-वार्ताः+ जायन्ते ॥३६॥

प्रातिभात्सूक्ष्म-व्यहित-विप्रकृष्ट-अतीत-अनागतज्ञानम् । श्रावणात्+दिव्य-शब्द-श्रवणम् । वेदनात्+दिव्य-स्पर्श-अधिगमः । आदर्शात्+दिव्य-रूप-संवित्। आस्वादात्+दिव्य-रस-संवित्। वार्तातो दिव्य-गन्ध-विज्ञानम्+इति+एतानि नित्यं जायन्ते ॥३६॥

ते समाधौ+उपसर्गाः+ व्युत्थाने सिद्धयः ॥३७॥

ते प्रतिभादयः समाहित-चित्तस्य+उत्पद्यमाना उपसर्गाः, तत्+दर्शन-प्रत्यनीकत्वात्। व्युत्थित-चित्तस्य+उत्पद्यमानाः सिद्धयः ॥३७॥

बन्ध-कारण-शैथिल्यात्+प्रचार-संवेदनात्+च चित्तस्य परशरीर-आवेशः ॥३८॥

लोलीभूतस्य मनसः अप्रतिष्ठस्य शरीरे कर्माशयवशात्+बन्धः प्रतिष्ठेति+अर्थः । तस्य कर्मणः+ बन्धकारणस्य शैथिल्यं समाधि-बलात्+भवति । प्रचार-संवेदनात् च चित्तस्य समाधिजम्+एव । कर्म-बन्ध-क्षयात्+स्वचित्तस्य प्रचार-संवेदनात्+च योगी चित्तं स्वशरीरात्+निष्कृष्य शरीर-अन्तरेषु निक्षिपति। निक्षिप्तं चित्तं च+इन्द्रियाणि+अनुपतन्ति। यथा मधुकर-राजानं मक्षिका उत्पतन्तमनूत्पतन्ति निविशमानम्+अनुनिविशन्ते तथा+इन्द्रियाणि परशरीरावेशे चित्तम्+अनुविधीयन्तः+ इति ॥३८॥

उदान-जयात्+जल-पङ्क-कण्टकादिषु+असङ्ग उत्क्रान्तिः+च ॥३९॥

समस्त+इन्द्रिय-वृत्तिः प्राणादि-लक्षणः जीवनम् । तस्य क्रिया पञ्चतयी । प्राणः+ मुख-नासिका-गतिः+आहृदय-वृत्तिः । समं नयनात्-समानः+च+अनाभिवृत्तिः । अपनयनात्+अपान आपादतलवृत्तिः । उन्नयनात्+उदान आशिरोवृत्तिः । व्यापी व्यानः+ इति । तेषां प्रधानं प्राणः । उदानजयात्+जलपङ्क-कण्टकादिषु+असङ्गः, उत्क्रान्तिः+च प्रयाणकाले भवति । तां वशित्वेन प्रतिपद्यते ॥३९॥

समान-जयात्-प्रज्वलनम् ॥४०॥

जित-समानः+तेजसः+ उपध्मानं कृत्वा ज्वलति ॥४०॥

श्रोत्र-आकाशयोः संबन्ध-संयमात्+दिव्यं श्रोत्रम् ॥४१॥

सर्वश्रोत्राणाम्-आकाशं प्रतिष्ठा सर्व-शब्दानां च । यथा-उक्तम्—तुल्य-देश-श्रवणानाम्-एकदेश-श्रुतित्वं सर्वेषां भवतीति । तत्+च+एतत्+आकाशस्य लिङ्गमनावरणं च+ उक्तम् । तथा-मूर्तस्यानावरण-दर्शनात्-विभुत्वमपि प्रख्यातम्-आकाशस्य । शब्द-ग्रहण-अनुमितं श्रोत्रम् । बधिराबधिरयोः+एकः शब्दं गृह्णात्यपरो न गृह्णाति+इति, तस्मात्+श्रोत्रम्+एव शब्द-विषयम् । श्रोत्र-आकाशयोः संबन्धे कृतसंयमस्य योगिनः+ दिव्यं श्रोत्रं प्रवर्तते ॥४१॥

काय- आकाशयोः संबन्ध-संयमात्+लघुतूल-समापत्तेः+च+आकाश-गमनम् ॥४२॥

यत्र कायः+तत्राकाशं तस्य+अवकाशदानात्+कायस्य, तेन सम्बन्धः प्राप्तिः । तत्र कृत-संयमो जित्वा तत्+सम्बन्धं लघुषु तूलादिषु+अपरमाणुभ्यः समापत्तिं लब्ध्वा

जितसम्बन्धो लघुः भवति। लघुत्वात्+च जले पादाभ्यां विहरति, ततः+तूर्णनाभि-तन्तुमात्रे विहृत्य रश्मिषु विहरति, ततः+ यथेष्टम्+आकाश-गतिः+अस्य भवतति+इति ॥४२॥

बहिरकल्पिता वृत्तिः+महाविदेहा, ततः प्रकाश-आवरण-क्षयः ॥४३॥

शरीरात्+बहिः+मनसः वृत्तिलाभः+ विदेहा नाम धारणा । सा यदि शरीर-प्रतिष्ठस्य मनसः बहिः+वृत्तिमात्रेण भवति, सा कल्पित+इति+उच्यते । या तु शरीर-निरपेक्षा बहिर्भूतस्य+एव मनसः+ बहिर्वृत्तिः, सा खल्वकल्पिता । तत्र कल्पितया साधयत्यकल्पितां महाविदेहाम्+इति, यया परशरीराणि+आविशन्ति योगिनः । ततः+च धारणातः प्रकाशात्मनः+ बुद्धिसत्त्वस्य यदावरणं क्लेश-कर्म-विपाक-त्रयं रजः+तमोमूलं तस्य च क्षयः+ भवति ॥४३॥

स्थूल-स्वरूप-सूक्ष्म-अन्वयार्थवत्त्व-संयमात् भूतजयः ॥४४॥

तत्र पार्थिवाद्याः शब्दादयः+ विशेषाः सहाकारादिभिः+धर्मैः स्थूलशब्देन परिभाषिताः । एतद्भूतानां प्रथमं रूपम् । द्वितीयं रूपं स्वसामान्यम् । मूर्तिर्भूमिः, स्नेहो जलम्, वह्निरुष्णता, वायुः प्रणामी, सर्वतोगतिः+आकाशः+ इति+एतत्+स्वरूप-शब्देन+उच्यते । अस्य सामान्यस्य शब्दादयो विशेषाः । तथा चोक्तम्— “एक-जाति-समन्वितानाम्-एषां धर्ममात्र-व्यावृत्तिः” इति।

सामान्य-विशेष-समुदायः अत्र द्रव्यम् । द्विष्ठो हि समूहः । प्रत्यस्तमित-भेद-अवयवानुगतः। शरीरं वृक्षो यूथं वनमिति । शब्देन-उपात्त-भेद-अवयवानुगतः समूहः । उभये देवमनुष्याः । समूहस्य देवाः+ एक भागो मनुष्या द्वितीयो भागः+ताभ्याम्-एवाभिधीयते समूहः । सः+ च भेद-अभेद-विवक्षितः । आम्राणां वनं ब्राह्मणानां सङ्घः, आम्रवनं ब्राह्मणसङ्घः+ इति । सः पुनः+द्विविधः+

युतसिद्ध-अवयवः सङ्घातः शरीरं वृक्षः परमाणुः+इति । अयुतसिद्ध-अवयव-भेदानुगतः समूहो द्रव्यम्+इति पतञ्जलिः । एतत्-स्वरूपम्+इति+उक्तम् ।

अथ किमेषां सूक्ष्मरूपं ? तन्मात्रं भूत-कारणं, तस्य+एकः+अवयवः परमाणुः सामान्य-विशेषात्म-अयुतसिद्ध-अवयव-भेद-अनुगतः समुदायः+ इति । एवं सर्व-तन्मात्राणि एतत्+तृतीयम् ।

अथ भूतानां चतुर्थं रूपं ख्याति-क्रिया-स्थिति-शीला गुणाः कार्य-स्वभाव-अनुपातिनः+अन्वयः-शब्देनोक्ताः । अथैषां पञ्चमं रूपम्-अर्थवत्त्वं। भोग-अपवर्गार्थ्ता गुणेषु+एव-अन्वयिनी गुणाः+तन्मात्र-भूत-भौतिकेषु+इति सर्वम्+अर्थवत्। तेषु+इदानीं भूतेषु पञ्चसु पञ्चरूपेषु संयमात्तस्य तस्य रूपस्य स्वरूपदर्शनं जयः+च प्रादुर्भवति । तत्र पञ्चभूत-स्वरूपाणि जित्वा भूतजयः+ भवति, तत्+जयात् वत्स-अनुसारिण्य इव गावः+अस्य सङ्कल्प-अनुविधायिन्यो भूत-प्रकृतयो भवन्ति ॥४४॥

ततः+अणिमादि-प्रादुर्भावः कायसंपत्+तत्+धर्म-अनभिघातः-च ॥४५॥

तत्र-अणिमा भवति+अणुः+ । लघिमा लघुः+भवति । महिमा महान्+भवति । प्राप्तिः+अङ्गुलि-अग्रेणापि स्पृशति चन्द्रमसम् । प्राकाम्यम्-इच्छ-अनभिघातः । भूमौ+उन्मज्जति निमज्जति यथा+उदके । वशित्वं भूत-भौतिकेषु वशी भवति+अवश्यः+च+अन्येषाम् । ईशितृत्वं तेषां प्रभवाप्यय व्यूहानाम्+ईष्टे । यत्र कामावसायित्वं सत्य-सङ्कल्पता यथा सङ्कल्पः+तथा भूत-प्रकृतीनाम्+अवस्थानम् । न च शक्तः+अपि पदार्थ-विपर्यासं करोति । कस्मात्? अन्यस्य यत्र कामावसायिनः पूर्व-सिद्धस्य तथा-भूतेषु सङ्कल्पात्+इति । एतानि+अष्टौ+एश्वर्याणि ।

कायसम्पद वक्ष्यमाणा । तत्-धर्म-अनभिघातः+च पृथ्वी मूर्त्या न निरुणद्धि योगिनः शरीरादिक्रियां, शिलाम्+अपि+अनुप्रविशति+इति । न+आपः स्निग्धाः क्लेदयन्ति । न-अग्निरुष्णः+ दहति । न वायुः प्रणामी वहति । अनावरणात्मके+अपि+आकाशे भवति+आवृतकायः सिद्धानाम्+अपि+अदृश्यः+ भवति ॥४५॥

रूप-लावण्य-बल-वज्र-संहननत्वानि काय-संपत्॥४६॥

दर्शनीयः, कान्तिमान्, अतिशय-बलः+ वज्रसंहननः+च+इति ॥४६॥

ग्रहण-स्वरूप-अस्मित-अन्वय-अर्थवत्त्व-संयमादि-इन्द्रियजयः ॥४७॥

सामान्य-विशेषात्मा शब्दादि-ग्रांह्यः । तेषु+इन्द्रियाणां वृत्तिः+ग्रहणम् । न च तत्+सामान्यमात्र-ग्रहणाकारम् । कथम्+अनालोचितः स विषय-विशेष इन्द्रियेण मनसा-अनुव्यवसीयेत+इति ? स्वरूपं पुनः प्रकाश+आत्मनो बुद्धिसत्त्वस्य सामान्य-विशेषयोः+अयुत-सिद्ध-अवयव-भेद-अनुगतः समूहो द्रव्यम्+इन्द्रियम् । तेषां तृतीयं रूपम्+अस्मिता-लक्षणः+अहङ्कारः । तस्य सामान्यस्य+इन्द्रियाणि विशेषाः । चतुर्थं रूपं व्यवसाय-आत्मकाः प्रकाश-क्रिया-स्थिति-शीला गुणाः । येषाम्+इन्द्रियाणि सा-अहङ्काराणि परिणामाः । पञ्चमं रूपं गुणेषु यद्+अनुगतं पुरुष+अर्थवत्त्वम्+इति । पञ्चसु+एतेषु+इन्द्रिय-रूपेषु यथाक्रमं संयमः+तत्र तत्र जयं कृत्वा पञ्च-रूपजयात्+इन्द्रियजयः प्रादुर्भवति योगिनः ॥४७॥

ततः+ मनोजवित्वं विकरण-भावः प्रधान-जयः+च ॥४८॥

कायस्य+अनुत्तमः+ गति-लाभः+ मनोजवित्वम् । विदेहानाम्+इन्द्रियाणाम् अभिप्रेत-देश-काल-विषय+अपेक्षो वृत्ति-लाभो विकरणभावः ।

सर्व-प्रकृति+विकार-वशित्वं प्रधानजयः+ इति । एताः+तिस्रः सिद्धयः+ मधुप्रतीका उच्यन्ते । एताः+च करण-पञ्चकरूप-जयात्+अधिगम्यन्ते ॥४८॥

सत्त्व-पुरुष+अन्यता-ख्याति-मात्रस्य सर्वभाव+अधिष्ठातृत्वं सर्व-ज्ञातृत्वं च ॥४९॥

निर्धूत-रजः+तमो-मलस्य बुद्धिसत्त्वस्य परे वैशारद्ये परस्यां वशीकारसंज्ञायां वर्तमानस्य सत्त्व-पुरुष+अन्यता-ख्याति-मात्र-रूप-प्रतिष्ठस्य सर्व-भाव+अधिष्ठातृत्वम् । सर्वात्मानः+ गुणाः+ व्यवसाय-व्यवसेय+आत्मकाः स्वामिनं क्षेत्रज्ञं प्रति+अशेष-दृश्यात्मत्वेन+उपतिष्ठन्तः+ इत्यर्थः । सर्वज्ञातृत्वं सर्वात्मनां गुणानां शान्त+उदिता-व्यपदेश्य-धर्मत्वेन व्यवस्थितानाम्+एकक्रम-उपारूढं विवेकजं ज्ञानम्+इति+अर्थः । इति+एषा विशोका नाम सिद्धिर्यां प्राप्य योगी सर्वज्ञः क्षीण-क्लेश-बन्धनः+ वशी विहरति ॥४९॥

तत्+वैराग्यात्+अपि दोष-बीज-क्षये कैवल्यम् ॥५०॥

यदा-अस्य+एवं भवति क्लेश-कर्म-क्षये सत्त्वस्यायं विवेक-प्रत्ययः+ धर्मः । सत्त्वं च हेय-पक्षे न्यस्तं पुरुषः+च+अपरिणामी शुद्धः+अन्यः सत्त्वादिति । एवम्+अस्य ततः+ विरज्यमानस्य यानि क्लेश-बीजानि दग्ध-शालि-बीज-कल्पानि+अप्रसव-समर्थानि तानि सह मनसा प्रत्यस्तं गच्छन्ति । तेषु प्रलीनेषु पुरुषः पुनः+इदं तापत्रयं न भुङ्क्ते । तद-एतेषां गुणानां मनसि कर्म-क्लेश-विपाक—स्वरूपेण+अभिव्यक्तानां चरितार्थानां प्रतिप्रसवे पुरुषस्य+अत्यन्तिकः+ गुण-वियोगः कैवल्यम् । तदा स्वरूपप्रतिष्ठा चितिशक्तिः+एव पुरुषः+ इति ॥५०॥

स्थान्युपनिमन्त्रणे सङ्गस्मयाकरणं पुनः अनिष्ट-प्रसङ्गात्॥५१॥

चत्वारः खलु+अमी योगिनः । प्रथमकल्पिको मधुभूमिकः प्रज्ञाज्योतिः+अतिक्रान्तभावनीयः+च+इति । तत्राभ्यासी प्रवृत्तमात्र-ज्योतिः प्रथमः। ऋतम्भरप्रज्ञः+ द्वितीयः । भूत-इन्द्रिय-जयी तृतीयः । सर्वेषु भावितेषु भावनीयेषु कृत-रक्षा-बन्धः कृत-कर्तव्य-साधनादिमान्। चतुर्थः+ यः+तु+अतिक्रान्त-भावनीयः+तस्य चित्तप्रतिसर्ग एकः+अर्थः । सप्त-विधास्य प्रान्तभूमिप्रज्ञा ।

तत्र मधुमतीं भूमिं साक्षात् कुर्वतो ब्राह्मणस्य स्थानिनो देवाः सत्त्वशुद्धिम्+अनुपश्यन्तः स्थानैः+उपनिमन्त्रयन्ते— भोः ! इह+आस्यताम्+इह रम्यतां, कमनीयः+अयं भोगः । कमनीयेयं कन्या। रसायनमिदं जरा-मृत्यू बाधते। वैहायसम्+इदं यानम्,+अमी कल्पद्रुमाः, पुण्या मन्दाकिनी, सिद्धा महर्षयः, उत्तमा अनुकूला अप्सरसो, दिव्ये श्रोत्रचक्षुषी, वज्रोपमः कायः । स्वगुणैः सर्वमिदमुपार्जितम्-आयुष्मता । प्रतिपद्यताम्-इदमक्षयमजरस्थानं देवानां प्रियमिति ।

एवम्+अभिधीयमानः सङ्गदोषान् भावयेत्। घोरेषु संसार-अङ्गारेषु पच्यमानेन मया जनन-मरण-अन्धकारे विपरित्वर्तमानेन कथञ्चित्+आसादितः क्लेश-तिमिर-विनाशः+ योग-प्रदीपः । तस्य च+एते तृष्णा-योनयः+ विषय-वायवः प्रतिपक्षाः । सः+ खलु+अहं लब्ध-आलोकः कथमनया विषय-मृग-तृष्णाया वञ्चितः+तस्यैव पुनः प्रदीप्तस्य संसार-अग्नेः+आत्मानम्+इन्धनीकुर्याम्+इति । स्वस्ति वः स्वप्नोपमेभ्यः कृपणजन-प्रार्थनीयेभ्यो विषयेभ्यः+ इति+एवं निश्चितमतिः समाधिं भावयेत्।

सङ्गमकृत्वा स्मयमपि न कुर्यात्+एवमहं देवानामपि प्रार्थनीयः+ इति । स्मयादयं सुस्थितंमन्यतया मृत्युना केशेषु गृहीतमिवात्मानं न भावयिष्यति । तथा च+अस्य च्छिद्रान्तरप्रेक्षी मित्यं यत्नोपचर्यः प्रमादः+ लब्ध-विवरः क्लेशान्-उत्तम्भयिष्यति । ततः पुनः+अनिष्ट-प्रसङ्गः, एवमस्य सङ्गस्मयाव+अकुर्वतो भावितः+अर्थः+ दृढी-भविष्यति । भावनीयः+चअर्थःअभिमुखी-भविष्यति+इति ॥५१॥

क्षण-तत्क्रमयोः संयमात्-विवेकजं ज्ञानम् ॥५२॥

यथा अपकर्ष-पर्यन्तं द्रव्यं परमाणुः+एवं परम-अपकर्षपर्यन्तः कालः क्षणः । यावता वा समयेन चलितः परमाणुः पूर्वदेशं जह्यात्+उत्तर-देशम्+उपसम्पद्येत सः+ कालः क्षणः । तत्+प्रवाह+अविच्छेदः+तु क्रमः । क्षण-तत्क्रमयोः+न+अस्ति वस्तु-समाहारः+ इति बुद्धि-समाहारः+ मुहूर्त-अहोरात्र-आदयः । सः+ खलु+अयं कालः+ वस्तु-शून्यः+ बुद्धि-निर्माणः शब्दज्ञान-अनुपाती लैकिकानां व्युत्थित-दर्शनानां वस्तु-स्वरूप इव-अवभासते । क्षणस्तु वस्तुपतितः क्रमावलम्बी, क्रमः+च क्षणान्-अन्तर्यात्मा । तं कालविदः काल इति+आचक्षते योगिनः । न च द्वौ क्षणौ सह भवतः । क्रमः+च न द्वयोः सहभुवोः+असम्भवात्। पूर्वस्मात् उत्तरभाविनो यदानन्तर्यं क्षणस्य सः+ क्रमः । तस्मात् वर्तमान एवैकः क्षणो न पूर्वोत्तरक्षणाः सन्तीति । तस्मात् नास्ति तत्-समाहारः । ये तु भूत-भाविनः क्षणास्ते परिणामान्विता व्याख्येयाः । तेन एकेन क्षणेन कृत्स्नो लोकः परिणामम्+अनुभवति । तत्-क्षण-उपारूढाः खलु+अमी धर्माः । तयोः क्षणतत्क्रमयोः संयमात् तयोः साक्षात्करणम् । ततः+च विवेकजं ज्ञानं प्रादुर्भवति ॥५२॥

तस्य विषय-विशेष उपक्षिप्यते—

जाति-लक्षण-देशैः+अन्यता+अनवच्छेदात्-तुल्ययोः+ततः प्रतिपत्तिः ॥५३॥

तुल्ययोः+देश-लक्षण-सारूप्ये जाति-भेदः+अन्यताया हेतुः+गौः+इयं बडवेयम्-इति । तुल्य-देश-जातीयत्वे लक्षणमन्यत्वकरं—कालाक्षी गौः, स्वस्तिमती गौः+इति । द्वयोः+आमलकयोः+जाति-लक्षण-सारूप्यात्+देश-भेदः+अन्यत्वकरः—इदं पूर्वम्-इदम्-उत्तरम्-इति । यदा तु पूर्वम्-आमलकम्-अन्यव्यग्रस्य ज्ञातुः+उत्तरदेश उपावर्त्यते, तदा तुल्य-देशत्वे पूर्वमेतत्+उत्तरमेतत्+इति प्रविभागान्-अनुपपत्तिः । असन्दिग्धेन च तत्त्वज्ञानेन भवितव्यम्+इत्यतः+ इदम्+उक्तं ततः प्रतिपत्तिः विवेकज-ज्ञानादिति ।

कथं ? पूर्व-आमलक-सहक्षणो देश उत्तर-आमलक-सहक्षणदेशात्+भिन्नः । ते च+आमलके स्वदेश-क्षण-अनुभवभिन्ने । अन्य-देश-क्षणानुभवः+तु तयोः+अन्यत्वे

हेतुः+इति । एतेन दृष्टान्तेन परमाणोः+तुल्य-जाति-लक्षण-देशस्य पूर्व-परमाणु-देश-सह-लक्षण-साक्षात्करणात्+उत्तरस्य परमाणोः+तत्+देशानुपपत्तावुत्तरस्य तत्+देश-अनुभवः+ भिन्नः सहक्षण-भेदात्-तयोः+ईश्वरस्य योगिनः+अन्यत्वप्रत्ययः+ भवति+इति ।

अपरे तु वर्णयन्ति— ये+अन्त्या विशेषाः+ते-अन्यता-प्रत्ययं कुर्वन्तीति । तत्रापि देश-लक्षण-भेदः+ मूर्ति-व्यवधि-जाति-भेदः+च-अन्यत्व-हेतुः । क्षण-भेदः+तु योगि-बुद्धिगम्य एव+इति । अतः+ उक्तं— "मूर्ति-व्यवधि-जाति-भेदा-भावान्नास्ति मूलपृथक्त्वं" इति वार्षगण्यः ॥५३॥

तारकं सर्व-विषयं सर्वथा-विषयम्+अक्रमं च-इति विवेकजं ज्ञानम् ॥५४॥

तारकम्-इति स्वप्रतिभौत्थमन-ओपदेशिकम्-इत्यर्थः । सर्व-विषयं न-अस्य किञ्चित्-अविषयी-भूतम्-इति-अर्थः । सर्वथा-अविषयम्-अतीत-अनागत-प्रत्युत्पन्नं सर्वं सर्वथा जानाति+इति+अर्थः । अक्रमम्-इति-एक-क्षणोपरूढं सर्वं सर्वथा गृह्णाति+इति+अर्थः । एतत्+विवेकजं ज्ञानं परिपूर्णम् । अस्य+ एव+अंशः+ योग-प्रदीपः+ मधुमती-भूमिम्-उपादाय यावदस्य परि-समाप्तिः+इति ॥५४॥
प्राप्त-विवेकज-ज्ञानस्य-अप्राप्त-विवेकज-ज्ञानस्य वा—

सत्त्व-पुरुषयोः शुद्धि-साम्ये कैवल्यम्-इति ॥५५॥

यदा निर्धूतरजः+तमः+मलं बुद्धिसत्त्वं सत्त्व-पुरुषस्य-अन्यता-प्रत्यय-मात्र-अधिकारं दग्ध-क्लेश-बीजं भवति, तदा पुरुषस्य शुद्धि-सारूप्यम्-इव-आपन्नं भवति । तदा पुरुषस्य+उपचरित-भोग-अभावः शुद्धिः । एतस्याम्-अवस्थायां कैवल्यं भवति+ईश्वरस्य+अनीश्वरस्य वा विवेकज-ज्ञान-भागिनः+ इतरस्य वा । न हि दग्ध-क्लेश-बीजस्य ज्ञाने पुनः+अपेक्षा काचित्+अस्ति । सत्त्व-शुद्धि-द्वारेण-एतत् समाधिजम्-ऐश्वर्यं च ज्ञानं चोपक्रान्तम् । परमार्थतः+तु ज्ञानात्+अदर्शनं निवर्तते।

तस्मिन्+निवृत्ते न सन्ति+उत्तरे क्लेशाः। क्लेश-अभावात् कर्म-विपाक-अभावः। चरित-अधिकाराः+च+एतस्याम्-अवस्थायां गुणा न पुरुषस्य दृश्यत्वेन पुनः+उपतिष्ठन्ते । तत्+पुरुषस्य कैवल्यम् । तदा पुरुषः स्वरूप-मात्र-ज्योतिः+अमलः केवली भवति ॥५५॥

इति पतञ्जलि-विरचिते योग-सूत्रे तृतीयो विभूति-पादः।